

րեկի՝ «Ազալայի» եւ «Իսթանի» հրատարակութիւնները: «Հապար եւ մէկ գիրքները» թարգմանութեամբ Գարուսիէն Տէտեանն նոր դարադաշտ մը կը սկսի հայ գրականութեան մէջ, եւ դուռ կը բանայ վեպերու թարգմանութեանց 1850ի միջոցներուն: Բայց միեւնոյն ասեմ աւելի ուշագործութիւն կը գրաւեն եւ իրաւամբ կարեւորութիւն կը ստանան Ստեփան Էփ. Ռոկնեանի հրատարակութիւնները, որով այս առարկայուր գրագէտն արդի աշխարհարար զարգացման կը նպաստէ. եւ Բարիկի մէջ իւր խմբագրած Աբեյ-իւ եւ Աբեմա-սիթ թերթներովն ազգին զազգիականն նոր զազգիաբեր մեծանկելով իւր հայրենեաց մէջ, զազգիաբերներու մեծ յեղաշրջում մը յառաջ կը բերէ հոն՝ շնորհիւ իւր ազգու գրչին, որ ամենուրեք իրեն պաշտպան ու հնարաւոր միայն կը պատրաստէ, մանաւանդ ժամանակին Ջովհաննիս Հայ: Երիտասարդութեան մէջ, «Թափառական Էրեթ» թարգմանութեան ալ կը ձեռնարկէ Ստեփան Էփ. Ռոկնեան, բայց առավել հատրեմ վերջ կանգ կ'առնու: Ասկայն ամենէն աւելի Անճարանցի Տիւմայի՝ Մոսթէ-Բիւրիսի ընդգրկած վեպն՝ հայ ժողովրդեան մէջ վեպերու ճաշակը կը զգու՛նէ երբ Գարուսիէն Էփ. Տէտեանն անոր թարգմանութեան կը ձեռնարկէ, եւ միւսնայն միջոցին կը քաշալեւրէի նոր նոր վեպերու թարգմանութեանց եւս իւր նիւթիկան աշխարհութիւնը նուիրել: Ահա այն ասեմ վեպերու տեղատարակում կը սկսի. Մոսթէ-Էսու Էփ. Մամուրեան՝ «Գազունիք Փարթեզոյ», «Երեք Լրացանակիլը», «Պարսից Վերլուստ», «Անիծեալն», «Էրթերը», «Վիսնոյն», եւ այլն եւ այլն կը թարգմանէ: Գրիգոր Էփ. Չիլիկիեան՝ «Թշուառներ», «Օրորիւր Լազնիզէին», եւ այլն: Գրիգոր Էփ. Մանեան՝ «Փարիկ Սմբերկոյ», Մեծարդ Էփ. Նուպարեան՝ «Նոբը-Տամ» ալ Բարիկ եւ այլն եւ այլն: Տեղն է ըսել՝ թէ ազգային տեսակետով իրենց ամէն անպատեհութիւններով մէկտեղ՝ այս վիպական թարգմանութիւններն աշխարհաբար լեզուն ձեռնացնելու եւ զայն աւելի կանխաւորելու ծառայած են գլխաւորաբար: Թեւեւ միեւնոյն միջոցին զազգիականներու մէջ մասամբ յառաջ բերած են առաջագրան յեղաշրջումը, բայց անուրանալի է թէ ինտաստիքական գաղափարներ այլեւս գիւրթմափայնց չեն ամբարկն մէջ, որքան է թէ ինտաստիքութիւն եւ անոր բարք: Վիպական թարգմանութեանց զլստուր մէկ գուռնն ալ եղած է՝ ընթերցանութեան ճաշակի արժանաւոր, սակայն անուշաւ շատ աւելի օգտակար իլլույլին ազգին այս գործունեայ ուժերը՝ եթէ նոյն իսկ ազգային կեանքէ քաղած բարոյական ու պատմական հեղինակութիւններ հրատարակելին: Մոսթէ-Էսու Էփ. Մամուրեանի՝ «Հայկական նամակներն» հեղինակութիւն է, մանաւանդ «Ազգիական նամակներն», զոր իւր զուլ-գործոյն կը համարին իւրայնիւ: Ասիկա գրեթէ ազգային վիպական եւ պատմական գործ է, սակայն այն պատմութիւններէն միայն քաղուած, որ ազգայ մ'իւր գործարարական առիտն ստորաներուն մէջ կ'առանձնի, նշան էփ. Միկոյանի «Տօթան» վիպասանութիւն է տեղական կեանքէ քաղուած: «Մեռեօթան» պարբերական հրատար-

ակութիւն է սակաւակեաց, ի մասնաւորի Գրիգոր Էփ. Մեռեանի եւ Մեծարդ Էփ. Նուպարեանի գրէնէ կ'սած: Կը պարունակէ մեծագոյն մասամբ պատմական տեսութիւններ եւ ինտաստիքական գրութեան թարգմանութիւններ:

Այս համառած ծանօթութիւններէն ակնյայտին կ'երեւի թէ այն օրէն ի վեր, որ Հայ ազգին մէջ գրականութեան սկսած է վերադառնալ ծնունդի՝ Ջովհաննիս Հայը եւս անստարբեր չէն գտնուած, եւ ամէն ժամանակ ունեցած են առաջագործ անձինք, ճարտար գրիչներ, անխնի թարգմանիչներ, որոնք նոյնպէս մղում առած են մի եւ նոյն գրական շարժման. եւ այս մղումն եղած է ոչ միայն գրական հրատարակութիւններով, որոնց մէջ նշանաւորներն համառօտիւ յիշեցնելը, այլ եւ բազմաթիւ տպարաններով: Այսպիսի վայր էր, ուր Հայը պիտի սակաւագործ ին, գրեթէ երկու դարէ վեր չէ եղած ժամանակ մը, որ հայ տպարան մը գոյութիւն չունէր, ինչպէս բախը՝ Ենիշայ հրատարակութիւնն 1762 էն միջոց կող տայ զայն: Գարուսիէն Էփ. Մեծարդեան վարժարանի տպարանը կը յիշուի. տպաբեւան կու գան բողբոջական միւսնորներու հայ տպարանները, որոնց իւրաքանչիւրը հազիւ քանի մը աննշան արտադրութիւններ կ'առնեն: Երբեք ուրիշ ոչինչ իրեւելոյն եւ այլ շատ աւելի երկրորդական գործերու նման: Անշուշտ Անթրոպոլոի տպարանը թերթին հետ կը սկսի եւ անոր հետ ալ կը փակուի՝ նոյն իրեւելի կ'ունենայ Հայրենասէր Երազմայ տպարանն: Ետա աւելի փայլուն եւ արդիւնաւոր գործարան մը կը լինի՝ «Տեռեանեան տպարանը» որ գրեթէ քառասունամեայ հասակին մէջ սակաւին կը շարունակէ ի յոյս ածել՝ ոչ միայն տեղացի այլ եւ օտար եւ հեռաքանակ տեղերու ուսումնականաց եւ գրագէտներու ամէն տակ աշխատութիւնները: «Մեռեան տպարանը» նորագոյն հաստատութիւնն էր, հազիւ քանի մը տարի գոյութիւն կ'ունենայ եւ տեղէ կու տայ «Մամուրեան տպարանը», որ տարւոյ տարի վեր առաջին աւելի գործն դեր կը կատարէ: Այլ ամենէն կատարելագործեալը՝ «Թաթիկեան տպարանը» է, որ իրեն կատուի ճարտարութեան միացնելով ամէն լեզուն տարեկան հարուստ հաւաքածոյ մը, արաբագործ մամուլ եւ այլ գործիքներ՝ ամբողջ քաղաքին մէջ շատ տարներէ վեր մը միայն յետնորդ յիշակներ թողած է իւր ետեւ՝ թէ տպագրութեան է թէ վիճարկութեան արուեստներու մէջ:

Ինչ որ պատմեցինք ցարդ՝ Ջովհաննիս ազգայնաց լոկ հանրական յառաջագործութիւնը կը ցուցընէ. թէ եւ ասանց անհասականի՝ հանրականն ալ չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Տեսնե՛ք այժմ՝ մասնաւորաց յառաջագործութիւններն, որոնք նոյնպէս հակադաս են եւ պատուաբեր այս կոնիկ, եթէ կարելի է այդպէս ըսել՝ խմբի համար:

Անհասական յառաջագործութեան մասին լինչ կը տեսնենք: — Թէ հին եւ թէ նոր՝ ամէն ժամանակի մէջ ազգայնիկ եւ մեծանուն անձինք պակաս չեն եղած երբեք. անձինք՝ որոնց կողմէն ու ձայնը մեծ կ'էն ունեցած են տեղական իստակարութեան առջեւ, կամ՝ իրենց վստահելութեան եւ հաստատութեան, եւ կամ՝ արթնութեանը

շնորհիւ, եւ իրենց այս ազգեցութեան միջոցաւ՝ ժամանակին պէպէս շփուած ինքներէն եւ խառնակութիւններէն անմիառ պաշտած է ամբողջ Հայ հասարակութիւնը՝ միշտ լուսաւոյն յարաբերութիւններ ասածելով՝ անգլան կառավարութեան հետ, եւ իւր համարարութեան ու անարարողութեան համար՝ պատկանելի գիրք մ'ունենալով՝ անոր անձնէւ Այս ազգեցութեան մասին գաղափար մը տալ թերեւս այն ասակորէն բացառութիւնը, որ ընդհանրապէս կը գործածուի այս ինչին պատճառ, այն ինչին նախարար համար՝ թէ՛ «Ժամանակաշուանէն մարդ կ'առնուր»։ Անշուշտ ամէն պատմութիւններէ աւելի ճարտարախօս են այս կարգի բացառութիւնները։

Այժմ հասած ենք այնպիսի ժամանակի մը, որ այլեւայլ բարենաօնութիւններ որչափ ալ արժէք ունենան, կը նսմաման գրաւմ տալէւ, յառու՛մ է ամէն ոյժ։ Բարեբախտաբար այս կերպ ըմբռնելով նաեւ ժամանակին՝ անազգեցիկ չէ Հայը, որ համեմատաբար ամէն հասարակութիւններէ աւելի մեծատուններ ունի իւր մէջ։ Հայոց հարբարութեան միակ աղբիւրն իրենց նախնական ձիւրն, այն է վաճառականութիւնն եղած է, եւ այս ի միտցող ծաղիկն է Ձմիւռնից ազգայնոց մէջ, որոնք առեւտրական ընդարձակ յարաբերութիւններ ունեցեր են ոչ միայն Պարսկաստանի հետ, աւստի ցամաքի ծամբով մետաքս բերել կու տան զեփը, այլ եւ հեծողհետէ Ամօգհետին, Թրիեստի եւ վերջապէս Մանչեսթրի հետ։ Աւանդութիւնը կը պատմէ՝ թէ գրեթէ զարաւկէտ յառաջ Ամօգերտմաթի հետ առեւտրով զբաղող առաջ քահանայ մը կիրակի օր մը պատարաւ մատուցանելէ վերջ՝ երբ կ'իմանայ թէ այն քաղաքն ինչնոց վաճառարն առաջատանաւ մէջ, որու մէջ իւր մեծաբան լոկ ապրանքը կար, ընկճեր է, յանարծառահ էր լինի։

Թրիեստի հետ յարաբերութիւն ունեցող ուրիշ Հայ վաճառականի մը մասին ալ հետեւեալ ծիծաղալար զէպը կը պատմուի։ Այս վաճառականը ժամանակակից էր Վեննի Նապոլէոնին, որով թէ՛ ցամաքի եւ թէ՛ ծովու վրայ թ' յնամի բանակներու եւ նաւատորմերու տուած հարուածներուն աստաղծը մինչեւ արեւելք կը հասներ։ Եւ ահա մեծ աշխարհակալն ամէնէն անհանդարտ միջոցներուն լուր կը տարածուի Ձմիւռնից մէջ՝ թէ նա մինչնայն վաճառականին Թրիեստի համար բամբակ բեռնաւորած առաջատանաւն ալ զարկեր է։ —

«Ո՛ր, կ'ըտ վաճառականը պարզմութեամբ եւ երկար շէշտով մը, ո՛ւ. այդ չէ կրնար ընել, որովհետեւ եւ՛ հրացանի կը բռնեն զիջը»։

Արեւելք թէ քաղաքներէ, մայրաքաղաքներէ եւ ահագոյն աշխարհներէ կարեւորագոյն կը Հայ վաճառականին բամբակները կրող բասթը, որ սակայն անմիառ համար Թրիեստի նաւահանգիստը, եւ հետեւաբար Նապոլէոնի Պարիսըրթ եւս հրացանի հարուածներէ զեծ կը մնայ, որ ի վերջոյ Սէնթ-Իլէնի գաւառն իրենները քանէ։

Թրիեստ եղած է դարուս սկիզբը Ձմիւռնայի Հայ վաճառականներու յարաբերութեան գլխաւոր տեղին, ուր բարեկիշատակ Պետրոս Աշա Եղստե-

ֆեան, ազգաւոր, մեծահագեթ, բարեկեր, ընտիր եւ ազնիւ անձն երկար առնել մնացած է իրենց պաշտպան եւ խորհրդական, մնաւոր եւ Հայր, միանգամայն Չաստիկ, Դանիգեան եւ այլն հանդիսաւոր օրեր հիւրընկալելով իւր տունը ըլլար Թրիեստաբնակ Հայերն, եւ զանոցք ի' ծաղ հրաւիրելով՝ ասոր կերպի մը մէջ հարկերը կապմուն համար անոցը։ Գնալ չէսգը Ձմիւռնայի ազգայնոց նորագոյն վաճառանոցն է. 30 — 32 տարի յառաջ առաջին անգամ Ձմիւռնայի կառապետ Աշա Երեմեան Թրիեստէն հին տնցած է։ «Պ, Պապաց վաճառատունը հետ տաւած է։ Բիւրեղեղ հետեւած են իրեն Եովհաննէս Էփ. Սպարթալեան, որ ամէնէն մեծ յանդուրժիւնը գտած է հին, եւ հետզհետէ ուրիշներ։ Բայց Ձմիւռնայի Հայ վաճառականներու զբաղումը լոկ եւրոպական ձեւագործներու ներածումը չէ, թէ՛ եւս այս քիչքը կը կազմէ իրենց գլխաւոր հարգարարութեան աղբիւրը, այլ եւ մետաքսեղինաց տուրեւտ, երկվաթիւսականութիւն, այլեւայլ օտեղական բերքերու ցամաքի կողմէն ներածութիւնն եւ այլն։ Մետաքսեղինաց առեւտուան հին է Ձմիւռնայի Հայոց մէջ, եւ այժմ՝ բոլորովին դադարած. թէ՛ եւս դարուս սկիզբը կը գրաւէին տակաւին անոնք եւ բաւական ալ կ'օգտանէին, ինչպէս հինգ վեց երկր-գետն եղբորորդիներ, գրեթէ ամէնքն ալ Վաճառականի, Հայեպի եւ այլն մետաքսեղիններ վաճառող, կ'ընկերանան եւ քիչ ասանի մէջ պատահելով հարստութիւն մը կը գիշերէ։ Բերքերու ներածութեան ամէն ժամանակ իրենց գլխաւոր զբաղումն եղած է։ Գարուս կիսուն Բալուրացի Մէլէքան եւ իրաւատուր Եղբարը Ձմիւռնից գլխաւոր ներածողներն էր լինին, իսկ «Եպայեան» վաճառատունը կէջ դարէ վեր կը մնայ ահագոյր ներածիչ մը հրապարակի վրայ։ Երկրամիջմատնութիւնը նորագոյն է եւ «Պալեօգեան» վաճառատուն միայն յատուկ։

Ինչ որ ալ ըլլայ՝ վաճառականութեան այս եւ ուրիշ այլեւայլ ճիւղերու մէջ Ձմիւռնայի Հայուն բաժն յառաջագիմութիւններն հիմնալն են, եւ յառաջագիմութեանց կենդանի կ'ոյժ օգնէր են Հայականազ վաճառատներն, որոնք կունգուն կը կենան այսօր, եւ արեց բարեամէլներ, որ յայնպիսի վաճառանոցներու իւր մէջ կը կրէ։ Այսպէս՝ «Սպարթալեան» վաճառատունը՝ անվիշտ յանդգնութեան եւ յարածուն յառաջագիմարարութեան արկարար է. «Եպայեանը» զըջաՀայեցութեան եւ վառահեղութեան, «Պալեօգեանը» հատառատութեան եւս յարտաեւութեան, «Վապպեանը» ճարտար շահագիտութեան, «Պալեօգեանը» սիրուն բարեւտարութեան, «Քուլուսմանը» ժուժկալութեան, «Սիլիկարեանը» անխիղճ աշխատութեան, եւ այլն եւ այլն։ Չենք յիշել երկրորդական երբեք վաճառական հարուստ վաճառատներն, որոնք իրենց զըջանին մէջ յառաջագիմութեան միայն հետամուտ են։

(Էրառնալիք)

Թ. ՄԵՐՄԱՆԵԱՆ

